

בהקשר פוליטי

הממד הפוליטי של זכרון השואה בשנות החמישים

יחיעם ויץ

א

בספרם מצוקות באוטופיה כותבים דן הורוביץ ומשה ליסק, שני חוקריה המובהקים והבכירים של החברה הישראלית, כי 'החברה הישראלית ירשה מהחברה הישובית מסורת של פעילות פוליטית שהיא לא רק אינטנסיווית אלא גם נוטה לחדור לתחומי פעילות שבחברות אחרות אינם פוליטיים במובהק'. כתוצאה מכך הרחיקה לכת הפוליטיזציה של תחומי חיים שונים ומגוונים, הן ביישוב והן במדינה - משרות במנגנונים ציבוריים אוישו על בסיס יחסי כוחות פוליטיים, ומעבר לזה גם פעילויות כהבטחת תעסוקה, חינוך, שיכון, תרבות וספורט התנהלו במידה רבה בהשראת תנועות פוליטיות ובהכוונתן.¹ תהליך זה הביא לכך שאפילו הוצאות ספרים מרכזיות ומובילות כמו 'ספרית פועלים' ו'הוצאת הספרים של הקיבוץ המאוחד' היו מזוהות לא רק איךאולוגית אלא גם תנועתית ומפלגתית.

אפשר להבין תופעה זאת בשני הקשרים: מצד אחד, הרצון לצבור עוצמה פוליטית ולהגביר את כוח הגיוס הפוליטי, אך מן הצד האחר לפנינו ביטוי לתפיסה הרואה בפוליטיקה דרך לא רק להשפעה על דמות החברה ודיוקנה ולקביעת סדרי העדיפויות שלה, אלא גם לעיצוב הנשמה. את הדירת הפוליטיקה לכל תחומי החיים אפשר לראות אפוא גם כחלק מהשאיפה, הטוטלית במידה רבה, לעצב גם אדם חדש וגם חברה חדשה, ולא מקרה הוא כי אניטה שפירא כתבה על ברל כצנלסון, עורך דבר ומייסד הוצאת הספרים 'עם עובד', כי ברה מהתפקיד המוגדר ומהשרדה הפורמלית, מאחר שביקש לכבוש את הנשמות, לעצב את אישיותה הקולקטיבית של האומה המתגבשת בארץ-ישראל.² לא פחות.

1. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מצוקות באוטופיה, תל-אביב תש"ן, עמ' 198.

2. אניטה שפירא, ברל: ביוגרפיה, ב, תל-אביב 1980, עמ' 731.

ראיית הדברים בממד הפוליטי ובפריזמה הפוליטית לא פסחה גם על דרכה של החברה הישראלית לתפוס ולזכור את שואת יהודי אירופה בשנות החמישים. בניגוד לדימוי המקובל, זכר השואה באותה עת לא היה במוקדה של הסכמה לאומית. ההתייחדות עם זכר המיליונים שנספו לא היתה חוויה מזוככת ומטהרת, ועל הכאב שנלווה אליה אי אפשר לומר, כדברי המשוררת, שהיה 'ברור כאור היום, נעלה מכל ספק, שלם כאמונה'. לזכר השואה וקורבנותיה נלוו מחלוקות פוליטיות בלתי פוסקות. מחלוקות אלו היו תמיד חריפות, מרות, רוויות מתחים וטעונות רגשות. לצתים הן גם היו אלימות ואף קטלניות.

אפשר למפות מחלוקות אלו בסיוע שני סוגים של קואורדינטות: קואורדינטות האירועים וקואורדינטות העמדות. לקטגוריה הראשונה משתייכים אותם אירועים הקשורים לשואה שעמדו במרכז תשומת הלב הציבורית בשנות החמישים: הוויכוח על השילומים מגרמניה, גיבושם של דפוסי ההנצחה ומשפטו של מלכיאל גרינוולד, הידוע יותר כ'משפט קסטנר', שקווי התייחסות בין זיכרון לפוליטיקה לא זו בלבד שהטשטשו במהלכו, אלא הם פשוט נעלמו או לחלוטין. אירוע נוסף שיש להזכירו בהקשר זה הוא משפטו של אדולף אייכמן, שאולי אפשר לראות בו אירוע המסמן קץ של אותה התקופה שזכר השואה היה בה בראש ובראשונה מוקד לקונפליקטים ציבוריים, פוליטיים ואף רגשיים.

את העמדות כלפי השואה אפשר למיין לארבעה סוגים עיקריים: הרדיקלית, הפטרונית-אפורופסית, המתגוננת-קונסוואלית והאניגמטית. העמדה הרדיקלית היא עמדתם של שני גופים פוליטיים שעמדו משני צדי המתרס: מק"י בשמאל ו'תנועת החרות' בימין. שני גופים אלו, שהמסדר הפוליטי החרים ונידה אותם והם לא היו מועמדים להצטרף להרכב קואליציוני כלשהו, נקטו עמדות חריפות ובלתי מתפשרות מתוך מטרה לקעקע את עצם הלגיטימיות של היריבים הפוליטיים.

מטרתה של 'תנועת החרות' היתה לקעקע את הלגיטימיות של תנועת העבודה בכללה ואת הלגיטימיות של מפא"י במיוחד, ואילו מטרת מק"י היתה הרבה יותר גורפת: לקעקע את עצם הלגיטימיות של התנועה הציונית. למרות השוני ביניהן, בעניין זה קיימו שתי המפלגות איזו ברית נסתרת של מצורעים, ולצתים ברית זו ממש טשטשה את ההבדל בין עמדותיהן. לכן ב-1952 שתיהן התנגדו בחריפות, אם כי מנימוקים שונים, למשא-ומתן שממשלת ישראל ניהלה עם הרפובליקה הפדרלית של גרמניה; ולכן אין זה מפליא שבקיץ 1955, ערב הבחירות לכנסת השלישית, כתב שכתי טבת כי 'מי שאינו יודע להבחין בקיוסק ההצבעה בין ק' לחי"ת עלול עוד להצביע בעד הקצה המנוגד לחרות ולהיפך. לאורח השומע את האוקטבות הגבוהות של מק"י וחרות נראות שתי מפלגות אלה כצבע אחד'.³

לעמדה הרדיקלית אפשר לשייך גם את 'השבועון המסוים' – העולם הזה, שמאז 1950 ערכו אותו אורי אבנרי ושלום כהן. את הרדיקליזם שלו אפשר לראות, במידה

3. ש' טבת, 'פרשת קסטנר ומשל הבחירות', הארץ, 15 ביולי 1955.

רבה של צדק, בתור ביטוי לעמדה הכנענית שראתה בשואה הוכחה סופית וניצחת לצדקת דרכם הגיבורית-צברית של דוד המלך, שמשון הגיבור ובייחוד יהודה המכבי, לעומת דרכו השתדלנית, העסקנית והגלותית של מרדכי היהודי.⁴

העמדה הפטרונית-אפורופוסית היתה עמדתו של השמאל הציוני על מפלגותיו ובייחוד התנועות הקיבוציות הקשורות אליו. השמאל הציוני ראה את עצמו כנושא הלגיטימי היחיד של מורשת הלחימה והמרי בשואה. הוא אף טען כי מורשת זו מקנה לו מעמד עדיף ומיוחד לא רק לגבי העבר אלא גם בהווה.

העמדה המתגוננת-קונסנזואלית היתה עמדתו של המרכז הפוליטי ובייחוד של מפלגת השלטון, מפא"י. עמדתה המתגוננת נבעה משני גורמים: ראשית, ההתקפות של המחנה הרדיקלי כוונו בעיקרן נגדה; ושנית, שלא כמו הקיבוץ-הארצי והקיבוץ-המאוחד, היא לא נטלה חלק באפורופוסיות על הגבורה בגטאות וביערות. לא היו לה אנטקסים ואנליביציים, ומאליעזר גלר, מנהיג 'גורדוניה' בגטו ורשה, היה קצת קשה לעשות גיבור לאומי. לעמדה המתגוננת היה הבט נוסף: החתירה לקונסנזוס. חתירה זאת נבעה משלושה גורמים - עצם מיקומם של בעלי עמדה זאת במרכז הקשת הפוליטית; ראיית מפא"י את עצמה בתור האחראית לגיבושה של מערכת ערכים לאומית חדשה שתכלול גם את זכר השואה; תפיסת העמדה הקונסנזואלית בתור דרך לנטרול ההתקפות שכוונו כלפי המרכז הפוליטי.

העמדה האניגמטית קשורה לעולם החרדי, שמתוך מקורותיו הגלויים, בעיקר עיתוניו, קשה לדעת באיזו מידה הוא כבר או ראה בשואה קרדום עיקרי במלחמתו נגד הציונות החילונית.⁵

ב

במחצית הראשונה של שנות החמישים באו עמדות אלו לידי ביטוי, חלקי במידה רבה, לנוכח שלושה אירועים שהתרחשו בשנים 1953-1954: הדיון בכנסת על חקיקת 'חוק זכרון השואה והגבורה - יד ושם, תשי"ג-1953'; טקסי הזיכרון שנערכו ב-1954, כשמלאו עשר שנים לשליחותם של הארץ-ישראלים שצנחו באירופה; והוויכוח על 'שתי הדרכים' שהתנהל סביב עמדותיו של נתן אלתרמן בשאלת הקשר בין היונדנראטים והמתחרות.⁶ במתלוקות סביב אירועים אלו באו לידי ביטוי שתי עמדות בעיקר: הפטרונית והמתגוננת. ביטוי לעמדה הפטרונית אפשר למצוא בדברי יעקב

4. העולם הזה, ערב ראש השנה תשט"ו (22 בספטמבר 1954).

5. בעניין זה ראה: Dina Porat, 'Amalek's Accomplices - Blaming Zionism for the Holocaust: Anti-Zionism Ultra-Orthodoxy in Israel During the 1980s', *Journal of Contemporary History*, 27 (1992), pp. 695-729. פורת מציינת במיוחד את ספרו של הרבי מסטמאר יואל טיטלבוים, ויואל משה, ניו יורק 1959. לטענתה היתה לו השפעה רבה על ההיסטוריוגרפיה החרדית האנטי-ציונית (עמ' 698-699).

6. בעניין זה ראה: ג' אלתרמן, מחברות אלתרמן, ה. על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס (ההדיר, ביאר והוסיף אחרית דבר דן לאור), תל-אביב 1989.

חזן, שותפו של מאיר יערי להנהגת הקיבוץ-הארצי, בדיון שנערך בכנסת על 'חוק זכרון השואה והגבורה'. בדבריו הדגיש חזן שתי נקודות. הראשונה:

עלינו לא לתת להשכיח את העובדה המכרעת, שבמרכז המרד הגדול, אשר הקיף לא רק את גיטו ורשה, וילנה וביאליסטוק, כי אם פרץ בצורות שונות בעשרות מקומות, ניצבו בני תנועות הנוער החלוציות ובמרכזן: השומר הצעיר, דרור, החלוץ הצעיר, וארגוני הפועלים היהודיים, ובראשם חברי פועלי-ציון שמאל, הקשורים בארץ-ישראל.

הנקודה השנייה היתה כי השילוב בין שני הדגלים – הכחול-לבן והאדום – עומד ביסוד מופתי הגבורה לא רק בגטאות אירופה וביערותיה. בעניין זה אמר חזן:

לא רק מעל לראשו של מרדכי אנילביץ – מפקד המרד הגדול של גיטו ורשה – וחבריו התנוססו שני הדגלים: דגל העם העברי החוזר לתחיה ודגל המעמד הלוחם על עתידה של האנושות כולה. גם דגלי הסער של הפלמ"ח היו הדגלים הצחורים-התכולים של העם והדגלים האדומים של מעמד הפועלים. כי רק השתלבותם מבטאת את מלוא חזונו.⁷

עמדה זאת באה לידי ביטוי בולט גם בשני האירועים האחרים שהתרחשו באותן שנים. בעצרות ובטקסים שנערכו במלאת עשור לשליחות הצנחנים הובלט שיוכם התנועתי של הצנחנים שנספו. הקיבוץ-המאוחד הבליט את דמותה של חנה סנש, חברת קיבוץ שדות-ים שנספתה בהונגריה, ואילו הקיבוץ-הארצי הבליט את דמותה של חביבה רייק, חברת קיבוץ מענית שנספתה בסלובקיה. בדברים שנשא באזכרה לזכר סנש בקיבוצה שדות-ים, ציין משה ברסלבסקי מקיבוץ נען כי חשוב להדגיש בימים אלו, 'כשמסביב להוטים לקפח את דמותו [של הקיבוץ-המאוחד], לדחוק אותו לקרן זוית', כי 'חנה, היא ושכמותה, בנים לשבט דוחקי קץ בישראל, מצאו בקיבוץ המאוחד דווקא את עולמם הקרוב ביותר'.⁸

גם בוויכוח עם נתן אלתרמן מילא השמאל הציוני תפקיד מפתח. דן לאור כתב בעניין זה, כי למול עמדותיו של אלתרמן, שכפר בקיומו של תהום בין דרכו של היודנראט לדרכה של המחתרת:

התייצבה ... אופוזיציה תקיפה ולוחמנית שהביעה תדיר פליאה על עמדתו, מתחה ביקורת נוקבת על הטיעונים השונים שהושמעו על-ידו ואשר הציגה, כנגדם, הערכה שונה מעיקרה של פרשה כאובה זו. ... רוב מבקריו של אלתרמן, בכתב ובעל-פה, היו מן האגף השמאלי של תנועת הפועלים: חלקם יוצאי מחתרות, וחלקם מראשי הקיבוץ המאוחד והשומר הצעיר והמפלגות

7. דברי הכנסת, XIV, ישיבה רכ"ט של הכנסת השנייה, 18 במאי 1953, עמ' 1332.
8. 'קול קרא והלכתי', בקבוץ, 229 (17 בנובמבר 1954); דברים לזכרה של חביבה רייק ראה: 'עשר שנים לשליחותה של חביבה רייק', על החומה, 11 (97), 10 בנובמבר 1954.

הקשורות אליהם (מפ"ם ולאחדות-העבודה), שכן גופים אלה היו קשורים באופן מסורתי בתנועות הנוער החלוציות ובארגוני הלוחמים, ולכן ראו עצמם אפוסטרופסים של ארגונים אלה וכנאמנים של מורשת הגבורה בגטאות.⁹

ג

לעמדה השנייה, המתגוננת-קונסנסואלית, היו שני גילויים עיקריים בשנים אלו. הראשון היה חתירה לגיבוש תפיסה לאומית מוסכמת בנושא השואה. פן זה בא לידי ביטוי מובהק בדברי בן-ציון דינור בהציגו בפני הכנסת את 'חוק זכרון השואה והגבורה'. דינור, מחשובי ההיסטוריונים של עם ישראל בעת החדשה, היה שר החינוך והתרבות בתקופת כהונתה של הכנסת השנייה (1951-1955) והיה יושב-ראש ראשון של הנהלת 'יד ושם' (1953-1959).

בנאומו עלו כמה נקודות שמטרתן גיבוש תפיסה מוסכמת בעניין זכר השואה.¹⁰ הוא קבע שם, כי אחת ממטרותיו של 'יד ושם', המוסד הממלכתי המוקם בהר הזיכרון שבירושלים לפי חוק הכנסת, תהיה 'לשלב את כל המפעלים הללו [מוסדות ההנצחה] בארץ, להדריך אותם ולאחד אותם. ברור שאי-אפשר להסכים לתופעה של התפצלות וכפילות, של פיזור ופירוד במאמץ המשותף של כל בני האומה בשטח זכרון השואה והגבורה'.

נקודה שנייה בנאומו היתה כי מוסד זה חייב להיות רשות הזיכרון האחת והמרכזית של כל העם היהודי. בעניין זה אמר דינור:

שם המפעל 'יד ושם' משמעותו היא לא רק מקום, אלא גלומה בו המשמעות, שהמקום הוא ירושלים. כאן לב האומה, כאן לב ישראל, כאן צריך הכל להתרכז.

בדברים אלו התבטאו גם הקבט הלאומי-ציוני בזכר השואה וגם העמדה הקובעת עדיפות להנצחה הממלכתית והאחידה ומכפיפה לה את ההנצחה התנועתית הפרטיקולריסטית.

הקבט נוסף של התפיסה הגורסת הסכמה לאומית רחבה אפשר למצוא בדברי חברת-הכנסת בבה אידלסון ממפא"י, שהדגישה את הלקח הציוני של האסון הנורא. אידלסון טענה, כי הדיון עצמו 'מעלה [אמנם] מחדש את מסיבות האסון, ומזכיר לנו שאז היינו בלי מדינה, ללא שלטון, בלי כוח לוחם', אולם הוא נערך 'כשאנו מדינה עצמאית, משהגענו ליכולת לרכז כאן יהודים בהמוניהם ובתוכם שרידי הגולה'.¹¹

9. נ' אלטרמן, מהברות אלטרמן, ה, עמ' 135.

10. דברי הכנסת, XIV, ישיבה רכ"ז של הכנסת השנייה, 12 במאי 1953, עמ' 1310-1314; ראה עליו: ש' אטינגר, 'בן-ציון דינור - האיש ופועלו ההיסטורי', היסטוריה והיסטוריונים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 117-128.

11. דברי הכנסת, XIV, ישיבה רכ"ט של הכנסת השנייה, 18 במאי 1953, עמ' 1336-1337.

הפן המתגונן בעמדה זו התבטא בנסיונות של מפא"י, שהיו לעתים על סף הפתטיות, לקחת חלק בטקסים ובעצרות שנערכו לציון עשור לשליחות הצנחנים הארץ-ישראלים. 'לרוע מזלה' של מפא"י, המפלגה נעדרת הגיבורים, אף צנחן מאלה שנספו לא היה מזוהה עמה לחלוטין; אפילו תנועה קטנה כמו העובד-הציוני היתה יכולה להעלות על נס צנחן שהשתייך לשורותיה, אבא ברדיצ'ב שהמושב השיתופי אלוני-אבא שבגליל התחתון נקרא על שמו. הצנחן היחיד שהיה אפשר לשייכו למפא"י היה אַנצו סרני, שיצא לשליחות ולא שב ממנה ערב הפילוג במפא"י. כדי לצרפו פוסט-מורטם לרוב שנותר במפא"י לאחר הפילוג, כונסה ישיבה מיוחדת של מזכירות המפלגה. חברי-הכנסת עקיבא גוברין העלה הצעה במהלך הישיבה:

ביום השנה בעשור לנפילתו יעמדו חברי מפא"י בחוצות וימכרו לכל עובר את החוברת על סרני. מבצע כזה מוכרח לעשות רושם עז בציבור. אני מציע שבין מפיצי החוברת יהיו חברי-כנסת וחברי הועד-הפועל של ההסתדרות – זה מוכרח לעשות רושם.¹²

אירוע נוסף מסוג זה, הפעם לא פתטי אלא טרגי, היה העצרת שנערכה בקיבוץ מעגן לחוף הכינרת לציון עשור לנפילת הצנחן פרץ גולדשטיין. העצרת נערכה גם כדי לציין את זכרו של צנחן נשכח-משהו (קיבוצו נכלל במיעוט שהתפלג מן הקיבוץ-המאוחד והקים את 'איחוד הקבוצות והקיבוצים') וגם כדי להעניק לראש-הממשלה משה שרת במה לתשובה על ההאשמות שהוטחו נגדו במשפט קסטנר, שהוא סירב להעיד בו. העצרת עצמה הסתיימה באסון נורא – מטוס קל שהיה אמור להצניח את איגרתו של נשיא המדינה לעצרת התרסק על ראש הקהל והביא למותם של שמונה עשר אנשים.

האם אפשר לראות בעמדה שנקט נתן אלתרמן בוויכוח על 'שתי הדרכים' חלק מהעמדה המתגוננת? תשובתי לכך היא חיובית, אם כי עלי לסייגה. אומנם אני דוחה את ניסוחו הבוטח של אבי כצמן, כי 'אלתרמן, איש מפא"י נאמן, גויס בידי חבריו למפלגה ופרסם את "על שתי הדרכים" שלו ושני מאמרים אחרים להגנתם של אנשי היודנטים כשירות לבחירות';¹³ אך אני עדיין עומד מאחורי הדברים שכתבתי עם הופעת על שתי הדרכים,¹⁴ כי עמדתו היחודית ויוצאת-הדופן של אלתרמן מקורה גם במניעים פוליטיים – אלתרמן היה הבכיר ביותר מבין אנשי הרוח שהיו מזוהים עם הנהגת מפא"י בכלל והוא התבלט בהודעתו עם דוד בן-גוריון במיוחד. בהקשר זה

12. ישיבת מזכירות מפא"י ב-13 באוגוסט 1954, אמ"ע 24/54; בעניין זה ראה: י' ויץ, 'השינוי בדימויו של ישראל קסטנר', קתדרה, 69 (תשרי תשנ"ד), עמ' 138, הערה 9.
13. 'מול הדן השותק', אפס שתיים, 2 (חורף 1993), עמ' 104.
14. י' ויץ, 'שני הסברים לשתי הדרכים', קתדרה, 53 (תשרי תש"ן), עמ' 123-130 (במיוחד ראה עמ' 129-130). דינה פורת הביעה עמדה הפוכה לעמדתו ושללה מכל וכל את עצם קיומו של המניע הפוליטי, 'לא היו שתי דרכים', הציונות, טו (תשנ"א), עמ' 223-236.

הנהגת מפא"י בכלל והוא התבלט בהזדהותו עם דוד בן-גוריון במיוחד. בהקשר זה ראוי להביא מדבריו של מזכיר מפא"י, חבר-הכנסת יונה כסה, בדיון מיוחד שערכה מזכירות מפא"י לנוכח ההתקפות הקשות שספגה המפלגה אחרי שפורסם פסק-דין של השופט בנימין הלוי במשפט גרינוולד (משפט קסטנר).¹⁵ כסה בישר למשתתפים בשמחה, כי נפגש 'אמש עם אלתרמן והוא אמר שהוא עוסק בכתיבת תשובה ל[בן-]גור ולכרמל וכי זה יהיה הטור הארוך ביותר שכתב אי פעם'.

ד

שנה מאוחר יותר, בוויכוח החרף שהתנהל בארץ אחרי שפורסם פסק-הדין במשפט גרינוולד ולנוכח הבחירות לכנסת השלישית, שנערכו כחמישה שבועות מאוחר יותר, הגיעו העמדות השונות למלוא ביטוין ומיצויין. אפשר לטעון כי הפולמוסים שנערכו שנה ושנתיים קודם-לכן לא היו אלא מעין 'חזרה גנרלית' לפולמוס שנערך בימי הקיץ הלוהטים של 1955.

הפעם הקול המזוירי ביותר שנשמע היה קולה של העמדה הרדיקלית - מימין ומשמאל. הדברים הבוטים ביותר הודפסו מעל דפי קול העם, ימונה של מק"י, שהיה העיתון היחיד שתבע במפורש להעמיד את ישראל קסטנר לדין לפי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם.¹⁶ מעבר לזה המפלגה הקומוניסטית קפצה על פסק-הדין כמוצאת שלל רב וניהלה מתקפה כוללת, שקשה להגדירה מעודנת ביותר, נגד הציונות 'משתפת הפעולה'. דוגמה לכך אפשר לראות בדברים שאמר מזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית, חבר-הכנסת שמואל מיקוניס, באקפת בחירות שנערכה בירושלים:

פסק-הדין על קסטנר הוא פסק-הדין על הסוכנות היהודית, על ראשי השלטון הישראלי ועל כל גורויהם הנושאים באחריות יודנראטית לשואה היהודית. זהו פסק-דין על אלה, אשר מפלגתנו מוקיעה אותם כל השנים כמשתפי פעולה ומבצעי המדיניות של אויבי השלום ואויבי העם, של כוחות השחור האימפריאליסטיים.¹⁷

קו זה בא לידי ביטוי גם בדבר יד-חנה, עלונו הפנימי של הקיבוץ היחיד שהיה קשור למק"י. ב'הוצאה מיוחדת' של העלון לאחר מתן פסק-הדין, נשאלה השאלה 'מה זה קסטנריום?', והתשובה, שנוסחה בעברית עילגת למדי, היתה:

15. ישיבת מזכירות מפא"י ב-12 ביולי 1955, אמ"ע 24/55. משה כרמל ומאיר בן-גור כתבו מאמרים נגד מפא"י בלמרחב, בטאונה של 'התנועה לאחדות העבודה'. מאמרו של כרמל 'תהומות לרגליו של הדור', שפורסם ב-8 ביולי 1955, זכה לתהודה מיוחדת.
16. 'על הפרק: תהליט הממשלה להעמיד את קסטנר לדין', קול העם, 26 ביוני 1955.
17. 'המונים תובעים לעצור ולהעמיד לדין את שותף הנאצים בהשמדת יהודי הונגריה', שם, שם.

משמעות משפטו של קסטנר חורגת הרבה מתחמו של האיש קסטנר עצמו והיא שופכת אור על השטח כולו ועל המנהיגים שהדריכו או ומדריכים כיום את המדינה ואת ההסתדרות הציונית ושעל אחריותם ובידיעתם פעל קסטנר בתקופה ההיא 'ומכר את נפשו לשטן', לפי הגדרת השופט. אחרת כלל לא יתואר לחפות על פושע מן הסוג הגרוע ביותר כמו קסטנר מצד השלטונות והמפלגות הקשורות להסתדרות הציונית, שאחד ממנהיגיה בהונגריה היה האיש קסטנר.¹⁸

בהמשך נטען בעלון כי הברית שנרקמה במלחמת העולם בין קסטנר לבכר היא למעשה 'תקדים לברית הלא פחות טמאה בין בן-גוריון, אדנאואר ו[מזכיר המדינה האמריקני] ראלס'.

התקפתה הקשה ביותר של מק"י כוונה כלפי מפ"ם. היא האשימה אותה בשיתוף-פעולה עם קסטנר ובחילול זכרם של לוחמי הגטאות בכלל ושל מרדכי אנילביץ' בפרט.¹⁹ במיוחד התקיפו את רפי בנשלום, חבר קיבוץ העוגן וממנהיגי השומר-הצעיר בהונגריה בתקופת המלחמה. בתקופת הקונגרס הציוני הכ"ב חתם בנשלום, יחד עם שאר מנהיגיהן של תנועות-הנוער החלוציות, על כרוז שתמך במאבקו של קסטנר נגד יריבו הגדול משה קראוס, מנהלו המורח של המשרד הארץ-ישראלי בבודפשט. מק"י ניצלה עניין זה במערכת התעמולה החריפה שניהלה נגד מפ"ם. היא טענה שהמכתב מעיד 'על הגורמים המעוניינים לעשות יד אחת עם "דבר" ו"למרחב" ועתונים אחרים בענין הטשטוש של משפט קסטנר. עדות עצמית זאת של מפ"ם רק תעזור לציבור ולאנשי השורה הישרים במפ"ם להכיר את טיבם של אלה העומדים בראש תנועת השחרור הלאומי והסוציאלי של העם היהודי'.²⁰

עמדת 'חרות', שלא זיהתה את קסטנר עם התנועה הציונית בכלל אלא עם מפא"י, באה לידי ביטוי בשורה ארוכה של נאומים שנישאו במהלך מערכת הבחירות דאו ובמאמרים שנכתבו ביומן חרות, גטאון התנועה. דברים שנכתבו בחרות בתגובה לנאום של ראש-הממשלה משה שרת בכנסת הם דוגמה אחת מני רבות לקו זה; נאום של שרת נישא במסגרת הדיון שקיימה המליאה על הצעות האי-אמון בממשלה שהגישו 'חרות' ומק"י, אחרי שהיועץ המשפטי לממשלה החליט לערער על פסק-דינו של הלוי, וחרות הגיב על דברי שרת תחת הכותרת 'נאום ההתחמקות':

נסיונו של ראש הממשלה להתלות באילנות גבוהים של 'היסטוריה', 'מוסד' וכדומה, כדי להציל את מפא"י ומנהיגיה מהמהלומה המוסרית ההיסטורית שהונחתה עליה - לא יצלח. הידיים השבורות, הקואליציוניות, שהורמו נגד הצעות אי-האמון לממשלה, או נמנעו מהצבעה, מתוך פחד להתקומם נגד

18. דבר יד-חנה, 13 (יולי 1955).

19. כעניין זה ראה למשל: 'על הפרק; את מי משרת י. חזן?', קול העם, 27 ביוני 1955.

20. דבר יד-חנה (לעיל הערה 18).

אדוניהם לא הן שתשנינה את גור־דין ההיסטוריה שמר שרת כה ירא ממנו, ובצדק...²¹

עמדתה התקיפה של 'חרות' נבעה לא רק מתחושתה כי פסק־הדין עושה צדק היסטורי לדרכה של התנועה הרוויזיוניסטית ולעמדותיה, אלא גם משיקולים פוליטיים קונקרטיים. עיון בפרוטוקול ישיבה מיוחדת של מרכז התנועה, שהתכנס כמה ימים אחרי פסק־הדין, מגלה כי ערב מערכת הבחירות לכנסת 'תנועת החרות' פשוט לא היתה יכולה להרשות לעצמה לשבת בחיבוק ידיים כשמפלגות אחרות החלו לנצל את פסק־הדין לצורכיהן הפוליטיים.

יוסף שופמן, מראשי התנועה וחבר־כנסת מטעמה בשנים 1955–1969, אמר בעניין זה כי 'כבר התחילו להתקף בעניין קסטנר. כבר התחילו לטפל בכך. לכן אי־אפשר לשבת מן הצד ולשתוק. כבר ישנן כרזות של הקומוניסטים ושל אחדות־העבודה, לכן אי־אפשר לעמוד מן הצד'. גם חבר־הכנסת חיים לנדאו טען, כי 'בנוגע למשפט קסטנר, כולם קפצו על עגלה זו – מלבדנו. ... זהו קלף הניתן לניצול. ... ואם תוגש הפרשה בצורה נאותה, תוך ניתוח חד – יביא הדבר תועלת'.²²

אומנם עמדתה של 'חרות' היתה בוטה, אולם היא לא היתה העמדה הקיצונית ביותר שהביע הימין הרדיקלי. מימין לה ניצב כתב־העת 'סלם' שערך ד"ר ישראל אלדד (שייב). בניגוד ל'תנועת החרות', כתב־עת זה לא קיבל כלל את כללי המשחק הנהוגים בדמוקרטיה פרלמנטרית. 'חרות' התקיפה במיוחד את מפא"י, ואילו 'סלם' התקיף את התנועה הציונית על כל מפלגותיה וגווניה. כמו הקומוניסטים, הוא לא ערך אבחנה בין שמאל לימין וטען כי כולם – ממאיר יערי ועד מנחם בגין – יושבים באותה סירה ונגועים באותו 'שיתוף־פעולה'. לכן הסימטריה בין 'סלם' למק"י גדולה יותר מהסימטריה שבין 'חרות' למק"י.

תחת הכותרת 'משפטי פעולה עם כל הצוררים – התאחדו!' נכתב בעמוד השער של הגיליון שפורסם אחרי מתן פסק־הדין:

מן 'הקיבוץ' עד לשר מפלגת 'עלייה חדשה' [שר המשפטים פנחס רוזן] עם כל המנצחים על שיתוף הפעולה עם שלטון 'הספר הלבן' שהפקיר את העם היהודי – כולם נזעקו יחד להצלת בשרם ודמם קסטנר. שר המשפטים המלומד טרם הספיק לראות בעיניו את גימוקי פסק־הדין וכבר ידע שצריך לערער. שר המשפטים המלומד שהיה גם הוא עם וייצמאן תמיד בעד עליית 'פרומינגטים' (נוסח קסטנר) ונגד עליית המונים, איווקואציה, הכריז בבהילות רבה שפרשת קסטנר היא 'טוב יודיצה' ובכן: אסור לדבר בה. הוא פיגר רק בעשרים וארבע שעות אחר עורך־[דין] מלומד אחר, מר מנחם בגין, שהכריז כי לא ידבר בקסטנר כי זה 'טוב יודיצה'. בין כה ובין כה טוב לה

21. חרות, 29 ביוני 1955.

22. ישיבת מרכז התנועה ב־26 ביוני 1955, מכון ו'בוסינסקי בישראל; בעניין זה ראה: "ויזן, 'תנועת החרות' ומשפט קסטנר", יהדות זמננו, 8 (תשנ"ג), עמ' 243–265.

למפא"י שיש לה משפטנים מלומדים שכאלה בקואליציה ובאופוזיציה גם יחד.
מפא"י שרה את ההמנון הירידי וכסילים יעמדו 'דום'.²³

ה

בניגוד לשנים 1953 ו-1954, שהביטוי המזויר ביותר בהן היה שמור במידה רבה לעמדה הפטרונית-אפורופסית, בשנת 1955 נטלה ממנה העמדה הרדיקלית את הבכורה. אומנם קולה של העמדה הפטרונית לא נדם, אולם הוא היה או מהוסס-משהו - הנסיבות מנעו או מבעלי העמדה הזאת להביע את דבריהם במלוא עוזם ועוצמתם.

ב-1955 הופיע מתנה זה בשני ראשים, לאחר ש'התנועה לאחדות העבודה' התפלגה ממפ"ם ב-1954. היא עמדה בפני הופעתה העצמאית הראשונה במערכת בחירות ונאבקה על גיבוש זהותה היחודית במפה הפוליטית. בעיתון למרחב, בטאונה של 'התנועה לאחדות העבודה', קיבל ביטוי נרחב הפן שהבדיל בין גבורת הלוחמים לבגידת משתפי-הפעולה. כך כתב, לדוגמה, מזכירה הכללי של המפלגה, ישראל גלילי:

חובה כפולה ומכופלת היא לנו, שלא להניח ליונדראטיות להעיב על המרד, שלא לתת לטומאה להאפיל על הקודש ... שלא להרשות לערוב תחומים למחוק את הגבול החותך שבין שתי דרכים בישראל בתקופת השואה - בין דרך הכבוד והתושיה של המרד וההצלה הלאומית, לבין דרך שהתחילה, או הסתיימה, בהמכרות לשטן.²⁴

כדי להבליט מסר זה ולתת לו את הגוון הראוי של טקסיות ותגיגיות, גייסה המפלגה גם את יצחק צוקרמן (אָנְטָק), שבאספת-עם גדושת משתתפים שהתקיימה בתל-אביב הצהיר בתגיגות:

אני רוצה להודיע קבל עם ... שאם אנחנו הלוחמים והם היונדראטניקים הננו אחים, ודרך אחת לנו בהצלת יהודים ובאחריות יהודית, הריני מודיע, שאני ותכרי המעטים, שנשארו בחיים, מעמידים את עצמנו למשפט עם על רצה 'אחינו' היונדראטניקים. אני מודיע שאנחנו רצחנו כמו ידינו את ד"ר אלפרד נוסיג ... [ו]את יעקב ליקין. ואם יהיה צורך - אמסוד עוד שמות. ידינו מגואלות בדם היונדראטניקים. יהיה משפט בישראל ונעמוד לדין העם כולו -

23. סלם, שנה ז', גיליון ג (ע"ה) (תמוז תשס"ו).

24. 'המבדיל בין קודש לתועבה', למרחב, 1 ביולי 1955.

המיליונים שנרצחו, אלפי הלוחמים שנפלו ועשרות הבוגדים שהרגו אותם. לא זכות אלא חוב על העם לשפוט [ההדגשה במקור, י"ן].²⁵

קו זה בא לידי ביטוי גם בעמדות שנקטה מפ"ם. מצד אחד, בכרוז שהוציאה היא העלתה על נס את חלקם של 'שליחי תנועתנו ומיטב בניה [ש]התייצבו בראש מלחמת הגיטאות, מאבק הפרטיזנים, ארגון המחתרת הלוחמת ושיגור צנחנים לריכוזי היהודים, כדי לעודדם ולעוררם להתגוננות מזויינת ולעמידה על הנפש'.²⁶ מן הצד האחר דרכו של ישראל קסטנר גונתה בחריפות. חייקה גרוסמן טענה בתוקף, כי 'משפט קאסטנר שב והוכיח, וביתר תוקף, את הדבר שהיה ידוע לנו, לאנשי המחתרת המזוינת בגיטאות עוד ב־1941: "כל נסיון הדברות עם הנאצים הפאשיסטים, הבשיל פרי ביאושים"'.²⁷

יחד עם זאת, היה גם קו מהוסס ואפולוגטי בעמדה שהציגה 'התנועה לאחדות העבודה', וקו זה ניכר אף יותר בעמדה שהציגה מפ"ם. הדבר נבע בראש ובראשונה מצוצמתה של העמדה הרדיקלית ומן הדומיננטיות שלה. מפ"ם נקלעה למצב שחייב אותה לנקוט קו כזה בגלל התקפותיה החריפות של מק"י, והיא אומנם הקדישה תשומת לב מרובה למענה על התקפותיה של המפלגה הקומוניסטית ולהתקפות-נגד.²⁸

הפן האפולוגטי התגלה במיוחד בהתבטאויות של המפלגה על המחתרת ההונגרית. היא נדרשה לאפולוגטיקה גם מפאת מעמדם הפרובלמטי של יוצאי המחתרת החלוצית ההונגרית - שעסקה 'רק' בהצלה ולא במרד - וגם בגלל התקפות מק"י על רפי בנשלוס. התקפות אלו הביאו לכך שהמחתרת ההונגרית הוצגה כווריאנט של המחתרת הפולנית - לא מחתרת שעסקה בעיקר בהצלה, אלא מחתרת שדווקא הלחימה היתה הפן הדומיננטי בפעילותה. בכרוז שהוציאה מפ"ם צוינה במיוחד 'המחתרת החלוצית בהונגריה, בהנהגת חברינו בנשלוס ו[משה] אלפן, [ש]התמסרה למאבק נועז נגד הנאצים ולהצלת יהודים ולוחמים אנטי נאציים אחרים'.²⁹

גם בהתבטאויות של 'התנועה לאחדות העבודה' ניכר פן אפולוגטי, אם כי מתון יותר. במאמר מערכת שהתפרסם בעיתון למרחב נכתב כי 'כל מי שהיתה לו יד במפעל ההצלה יודע ועד, כי אפילו יימצא קסטנר אשם במשפט הסופי - אין שום רשות לאיש לייחס האשמות אלו למוסדות התנועה הציונית, כדרך שאין להאשים מפקדה צבאית על בגידת מפקד בקטע של חזית'.³⁰ עוצמת התהודה של העמדה

25. מתוך דבריו באספת-בחירות שהתקיימה בקולנוע 'אסתר' בתל-אביב ב־15 ביולי 1955. את פרוטוקול הפגישה מסד לי צבי דרור מקיבוץ לוחמי הגטאות ותודתי העמוקה נתונה לו על כך.

26. 'גילוי דעת של מפ"ם על משפט קאסטנר ופרוק הקואליציה', על המשמר, 8 ביולי 1955.

27. 'למען האמת לא אחשה', על המשמר, 8 ביולי 1955.

28. ראה לדוגמה: 'עד היכן הגיעה שפלותה של מק"י', על המשמר, 3 ביולי 1955.

29. ראה לעיל הערה 26; בעניין זה ראה: י' ויץ, 'בין וארשה לבודפשט - על בעיית הלחימה ב"משפט קסטנר"', דפים לחקר תקופת השואה, יב (תשנ"ה), עמ' 309-330.

30. 'בזכות ההצלה ובגנות ההסגרה', למרחב, 11 ביולי 1955.

הרדיקלית אומנם השפיעה כאמור גם על העמדה הפטרונית-אפורופסית, אך היא השפיעה בעיקר על בעלי העמדה המתגוננת. ישראל קסטנר היה חבר מפא"י, ואחרי מתן פסק-הדין ספגה המפלגה התקפות קשות מכל עבר, מימין ומשמאל. היא השתדלה אפוא להחליץ מגל ההתקפות ופעלה לשם כך עוד לפני מתן פסק-הדין. כך, למשל, קסטנר לא נכלל ברשימת מועמדיה של מפא"י לכנסת השלישית, לאחר שנכלל ברשימתה לכנסת הראשונה והשנייה; את מקומו כנציג עולי הונגריה תפס הלל דנציג, ששובץ במקום ה-53 ברשימה שהוגשה כשלושה שבועות לפני מתן פסק-הדין. השפעת ההתקפות על מפא"י התעצמה לאחר פסק-הדין והדבר בא לידי ביטוי חד ובוטה בדברים המפותחים והמבולבלים שראש-הממשלה משה שרת רשם ביומנו מיד כשנודעה לו מידת חומרתו של פסק-הדין: 'לפסק-הדין הוא] מהלומה חדשה ... סיוט, זוועה, מה לקח על עצמו השופט! מתנק למפלגה, בפרוע פרעות'.³¹ תחושות אלו אפשר למצוא גם בדברים שנאמרו בישיבה מיוחדת של מזכירות מפא"י שכונסה כדי לטכס עצה כיצד לצאת מהמצב הקשה והמביך שהמפלגה נקלעה אליו לנוכח פסק-הדין.³² בישיבה עלו הצעות מהצעות שונות, כמו הצעת אהוד אבריאל להזמין 'היסטוריון חשוב מתוך-לארץ, שיועמדו לרשותו האמצעים לחקור פרשה זאת ולהוציאה לאור בכתב, כדי שרבים יוכלו לקרוא על כך בארץ ובחוץ-לארץ'. אולם מעבר להצעות השונות, מדברי האנשים עולה תחושה של מצוקה קשה, של מצור ושל רצון להפוך את הפרשה כולה לדבר-מה שהוא בחזקת 'היה כלא היה'. קו זה בא לידי ביטוי בדבריו של הלל דנציג, שדיבר על הצורך באופנסיבה שמטרתה 'להרוץ את ההתקפות הרבות המופנות אלינו על רקע זה', וכן בדברי הפתיחה של מזכיר המפלגה, חבר-הכנסת יונה כסה; הוא טען, כי 'רצוי שהעניין ששמו "משפט קסטנר" ירד מזירת חיינו' וכן כי בנושא זה 'קל להתקיף ולהשמיץ, ולעומת זה קשה ... לפנות לשכלו הבהיר של האדם ולרגש האחריות שבו'.

מפא"י נקלעה לתחושה מעיקה של מצוקה ומצור, שבאה לידי ביטוי גם באגרת לחברים,³³ אחד מבטאוניו של 'איחוד הקבוצות והקיבוצים'. נכתב שם על התקפה חזיתית 'של כולם נגד המפלגה המרכזית של העם העובד', 'מלווה תנועת נחש אוגפת של השמצת אישים, זיופי היסטוריה טרייה וכרסום בשורשי עולמו של דור ההגשמה הציונית'. נאמר שם כי התקפה משולבת זאת 'ערוכה בכשרון, מתוך ידיעה יסודית בפסיכולוגיה של ההמון. היא מתנהלת מתוך אידיליה חשודה בין חלקיה הסטגוניים. מקורות השראה אפלים של עתונות שוק אמריקנית חוברו עם חידושי הסברה פאשיסטיים והשפעות מילון הפנינים הקומינפורמי'.

31. מ' שרת, יומן אישי, ד, 22 ביוני 1955, תל-אביב 1978, עמ' 1073.

32. סימול הישיבה ראה לעיל הערה 15.

33. 'מרגלית', אל פני הגל העכור', אגרת לחברים, 186 (7 ביולי 1955). הכותב היה חבר קיבוץ משמר-השרון.

משפט אייכמן, שנפתח ב'בית העם' שבירושלים ב־11 באפריל 1961, נערך באווירה שונה לחלוטין מהאווירה במשפט קסטנר. בראש ההרכב השיפוטי ישב שופט בית־המשפט העליון משה לנדוי, והדבר אומנם נבע מהרצון למנוע את התפקיד מבנימין הלוי, שהוסיף לכהן כנשיא בית־המשפט המחוזי בבירה; אך מינויו של שופט עליון לתפקיד אב בית־הדין גם הוסיף לדיון המשפטי נופך של חשיבות, כובד ראש ומכובדות.³⁴

גם במשפט אייכמן התובע היה היועץ המשפטי לממשלה בכבודו ובעצמו, כמו במשפט קסטנר; אולם במשפט הוא היועץ המשפטי חיים כהן נטל את ניהול התביעה רק באמצע המשפט, אחרי שהתברר עד כמה שקעה התביעה בבוץ, ואילו הפקדת התביעה במשפט אייכמן בידי היועץ המשפטי גדעון האוזנר העידה על החשיבות העליונה שיוחסה למשפט זה. מעבר לזה – הפעם על ספסל הנאשמים ישב אדולף בן אדולף קרל אייכמן, האיש שהיה אחראי למימושו המהיר והיעיל של אותו מבצע ביורוקרטי מבעית שנקרא 'הפתרון הסופי'. על הספסל לא ישבו הפעם ישראל קסטנר, 'ועדת העזרה וההצלה', הסוכנות היהודית וראשי מפא"י. השטן בעצמו החליף הפעם את אלה 'שמכרו לו את נפשם', את אלה שהם או רוחם ישבו או הושבו על ספסל הנאשמים כמה שנים קודם־לכן.

פתיחת המשפט ב'בית העם' המחודש בירושלים עיצבה במידה רבה את האווירה הריטואלית שנוצרה סביבו. נאומו של התובע גדעון האוזנר, שדיבר על שישה מיליון קטגורים שאינם יכולים לקום על רגליהם ולשלוח אצבע מאשימה כלפי הנאשם, נהפך בצדק או שלא בצדק לטקסט קנוני. ביטוי לתחושה חגיגית זו ניתן למצוא בדברי נתן אלתרמן, שיום פתיחת המשפט היה בעיניו יום ש'היינו כחולמים' בו ועצם קיומו של המשפט נתפס בעיניו בתור חלק מהתגשמותו של חלום הדורות. וכך כתב:

קולו הפתאומי והחד של הפקיד־השמש חתך והכריז – 'בית המשפט!' [ההדגשה במקור, י"ו] ובכך התחיל הדין. הכרזה רשמית שגורה זו, מפיו של פקיד תורני, היא מאביוזי הנוהל היומיומי של ערכאות, אך הפעם היה לה צליל שאינו נשנה. קולו החד והתותך של פקיד בית המשפט בירושלים פילח את קורות ענותו של העם היהודי עד לקצוי מרחקים. ישות חדשה, ישות אשר לא היתה חלומית יותר ממנה ורחוקה יותר מהתגשמות, במשך מאות בשנים, נשתלבה לפתע בתולדות ישראל, שעה שלמשמע שתי המלים העבריות 'בית המשפט' קם ממקומו ועמד דום ראש משמידיו של העם היהודי בתקופה האומללה ביותר בתולדות אנוש.³⁵

34. בעניין זה ראה: י' אולשן, דין ודברים, תל־אביב תשל"ו, עמ' 315–317.

35. ב' אלתרמן, 'היום הראשון', הטור השביעי, ב, תל־אביב תשל"ג, עמ' 501.

המשפט גם ציין את ראשיתו של תהליך ההתפייסות עם המוני היהודים שחיו ומתו באירופה הכבושה בידי הנאצים. לראשונה הם לא הופיעו כנאשמים, כלומר לא 'כצאן לטבח', ולא כמאשימים, כפי שהופיעו עשרות הניצולים מקלון' שהביא שמואל תמיד כעדי הגנה במשפט גרינוולד. לראשונה ניתנה לניצולי התופת אפשרות לספר את סיפורם רווי הצער והכאב וניתנה לגיטימיות לסיפור חייו ומותו של היהודי הפשוט, אחד ממיליונים, שלא היה לא גיבור ולא בוגד, לא קדוש ולא משתף-פעולה. על זה כתב נתן אלתרמן:

רק במהלכו של משפט נורא ונאדר זה, ככל שהוסיפו העדים משם [ההדגשה במקור, י"ו] לעלות אחד אחד אל דוכן העדויות, נצטרפו בתודעתנו אותן ישויות נפרדות של אנשים וזים ואלמונים, שעברנו על פניהם פעמים אין ספור, נצטרפו ונתחברו זו לזו עד להכרה פתאומית וברורה כי ישויות אלו אינן רק ציבור של פרטים אלא מהות יסודית ותקיפה אשר טיבה וצלמה ואימת-זכרונותיה, שמעבר לחיים ומעבר לטבע, הם חלק בל יימחה מטיבו וצלמו של העם החי שאנו משתייכים אליו.³⁶

הבדל נוסף בין שני המשפטים ניכר ביחסו של בן-גוריון אליהם. יחסו של בן-גוריון למשפט קסטנר היה מורכב. מצד אחד, בניגוד למשה שרת הוא מיעט להתייחס אליו - ביומנו הוא מתייחס אליו פעם אחת בלבד, התייחסות לקוגנית ואקראית.³⁷ אולם בכל זאת הפרשה כולה ופסק-דינו של הלוי לא נתנו לו מנוח. פן זה צץ ועולה בהתבטאויותיו הגדירות - אך החד-משמעיות והבוטות - בנושא זה. כמה ימים אחרי מתן פסק-הדין אמר כי 'פסק-הדין עורר אצלי, כמו אצל רבים אחרים, תמהון רב, גם בתוכנו וגם בסגנונו'. אחר-כך הוסיף, כי אין לו ספק שהשופט הלוי 'יודע לא פחות ממישהו אחר, שאין אדם בעולם שאינו מסוגל לטעות ולעשות משגה, וכי הצדק והיושר מחייבים כי פסק-דינו יוגש לברור לבית-משפט העליון, באשר לא ייתכן שבצענייני נפשות יהא אדם דן יחידי'.³⁸

דברים ברורים יותר אפשר למצוא במכתב היחיד שכתב בנושא זה בקיץ 1955.³⁹ אומנם בפתיחתו כתב, כי 'בענין קסטנר כמעט שאינני יודע כלום [כי] לא עקבתי אחרי המשפט [ו]לא קראתי את פסק-הדין, פרט לפסוקים אחדים שהופיעו ככותרת'; אך הוא בכל-זאת קבע, כי אותם פסוקים מעטים שקרא 'הדהימו אותי כשהם מופיעים

36. 'קלסטר-הפנים', שם, עמ' 522.

37. אחרי שנודעו לו תוצאות הבחירות לכנסת השלישית, שמפא"י איבדה בהן כעשירית מכוחה, רשם ביומנו: 'השפיעו הפעם [על תוצאות הבחירות]: (1) משפט קסטנר, (2) מדיניות הבטחון של מ.ש. [משה שרת], (3) ארזי ומשפט ארלוזורוב, (4) רוגז האינטליגנציה העובדת, (5) כמה סניפי מפא"י יורדים (עכו, באר-שבע ועוד)', יומן בן-גוריון מ-30 ביולי 1955, אב"ג.

38. 'ד' בן-גוריון על פסק-הדין', דבר, 27 ביוני 1955.

39. את המכתב כתב לא"ז שטיין, עיתונאי מדבר, ב-17 באוגוסט 1955, תכ"כ, אב"ג.

בפסק־דינו של שופט, ואין אני סבור שענין זה [התנהגות יהודים שונים בארצות התופת הנאצית] הוא ענין לברור משפטי. אחר־כך הוסיף וכתב:

פרשת היודנראטים (ואולי פרשת קסטנר) יש, לדעתי, להניח למשפט ההיסטוריה בדור יבוא. היהודים שישבו לבטח בימי היטלר אל יקחו על עצמם לשפוט את אחיהם שנשרפו ונטבחו וגם [את] המעטים שניצלו. ראיתי קצת מהניצולים במחנות הריכוז בגרמניה מיד לאחר תום המלחמה, שמעתי על כמה מהם מעשי זוועה וגם ראיתי בקרב כמה מהם התנהגות מכוערת, אבל לא ראיתי זכות לעצמי להיות להם שופט ומוכיה, לאחר שידעתי מה שעבר עליהם.

את המכתב סיים בן־גוריון בנימה אישית ובאופן נדיר השפך פן רגשי ביחסו להשמדת היהודים. וכך כתב:

הטרגדיה עמוקה מני תהום, ובני דורנו שלא טעמו טעם גיהנום זה – מוטב להם (לפי עניות דעתי) לידום ביגון ובענוותה. בת אחי, בעלה ושני ילדיה נשרפו חיים. האפשר לדבר על כך?

ז

יחסו של בן־גוריון למשפט אייכמן היה שונה. מידת מעורבותו היתה הרבה יותר גדולה, ומעבר לזה – במשפט זה הוא היה היוזם, לא המגיב. על מידת מעורבותו עמדה כבר חנה אַרְנֶדט, שבלשון בוטה וחרפה־משהו ראתה במשפט כולו הצגה שהביאמי הנסתר אך האמתי שלה היה דוד בן־גוריון. בלשון שמידת שנינותה והפרקום שלה עולים על מידת דיוקה, היא כותבת:

אולם משפט זה היה מקום לא רע למשפט הראווה שעוצב במוחו של דוד בן־גוריון, ראש־ממשלת ישראל, כשהחליט לחטוף את אייכמן בארגנטינה ולהביאו למשפט בפני בית־המשפט המחוזי בירושלים על חלקו ב'פתרון הסופי של שאלת יהודי אירופה'. ובן־גוריון, שבצדק נחשב לארכיטקט של המדינה, נשאר מנהל הבמה הבלתי־נראה של המופע.⁴⁰

מעבר לטענת אַרְנֶדט, אפשר למצוא סימוכין נוספים לטענה בדבר מידת מעורבותו של בן־גוריון במשפט ועל מידת החשיבות שיחס לו. לדוגמה, היום ידוע לנו, כי אחרי שהאונר סיים את מלאכת כתיבתו של כתב האישום הוא העביר אותו, בצעד מאוד יוצא דופן ובלתי־מקובל, לעיונו של ראש־הממשלה, שאומנם העיר כמה הערות; הוא

Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York 1964, pp. 4-5 .40

הציע, למשל, להוסיף ולהדגיש בכל פעם שמדובר על 'גרמניה' כי מדובר בגרמניה הנאצית, ועוד הציע להשמיט את הטענה הגורסת כי הנאציזם היה בלתי־נמנע.⁴¹ זאת ועוד, חוקרים העוסקים בעיצוב תודעת הויכרון בעשור הראשון למדינה סבורים כי מבחינתו של בן־גוריון משפט אייכמן היה אירוע רב חשיבות. כך לדוגמה אליעזר דון־יחיא, במאמר שפרסם לא מכבר,⁴² טוען כי משפט אייכמן נערך על רקע השינוי ביחסה של החברה הישראלית לשואה וליהודי הגולה, ולטענתו שינוי זה היה אחד הגילויים של הערעור במעמד 'הממלכתיות' כשיטה הדומיננטית לעיצוב ערכים באמצעות סמלים. דון־יחיא טוען, כי התפיסה הממלכתית שמעצבה העיקרי היה בן־גוריון שימשה בשנות המדינה הראשונות כלי מרכזי לאיחוד האומה ואפילו להבטחת הישרדותה. אחד המוטיבים העיקריים בתפיסה זו היה 'שלילת הגולה', שהתבטאה בניגוד בין 'מה שנטען כפסיביות והכניעות של יהודי הגולה לבין 'האדם היהודי החדש', אורח מדינת ישראל, שנתפס כבטוח־בעצמו וחופשי'.⁴³ 'הממלכתיות' בחרה להדחיק את ההיסטוריה היהודית בגולה ובמקום זה בחרה את סמליה ואת המיתוסים שלה מתקופות קודמות של הממלכתיות היהודית, במיוחד מתקופת הבית הראשון. מבחינתה של התפיסה הממלכתית, השואה היתה 'הסמל הבולט והאומלל ביותר לסכנה החמורה האורבת ליהודים בגולה'.⁴⁴ לכן, לדעתו של דון־יחיא, הוצנע מאוד בשנות התמישים זכרה של השואה: 'אדריכלי "הממלכתיות" חשבו להדגיש ולטפח את הויכרון לא של תבוסות – גם אם הן אפופות הוד – אלא של נצחונות'. מעבר לכך, בן־גוריון ראה בסגידה לזכר השואה ובהשתעבדות לו סממן בולט של חברה 'גלותית'. הוא הבין כי אסור לבסס תשתית רוחנית, אידאולוגית ותרבותית של חברה על סגידה והשתעבדות לזכרון האסון הקולוסלי והבלתי־נתפס שאירע רק שנים אחדות קודם־לכן. מגמה כזאת תטרפד באבו כל ניסיון לגבש יסודות שפויים ומאוזנים לחברה החדשה, שחיה על חרבה, נאבקה על עצם קיומה והיתה אפופת חרדות לגבי עצם יכולתה לשרוד. ביטוי לעמדה זו אפשר למצוא בדברים שנשא על קברם של יוסף טרומפלדור וחבריו ב"א באדר תש"ג (1943), בעיצומן של המלחמה וההשמדה. הוא אמר אז, כי אומנם עלינו ללמוד 'למות כשנשקנו ביד, ולהשיב מלחמה לאויבים שיוזמו לפגוע בקיומנו, כבודנו וזכותנו לחיות ככל האנשים וככל העמים', אולם מן הצד האחר:

לא למות באנו הנה. לא טוב למות – טוב לחיות. צמאון ואהבה לחיים הם שהביאו את הצעיר הגרם מפטרבורג לארץ הזאת. ואם הוא אמר 'טוב למות בעד ארצנו' ... הרי הוא אמר זאת מתוך אהבת החיים, מפני שכדאי לחיות.⁴⁵

41. ת' שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים 1991, עמ' 327.

42. E. Don-Yehia, 'Memory and Political Culture: Israeli Society and the Holocaust', *Studies in Contemporary Jewry*, IX (1993), pp. 139-161

Ibid., p. 144

Ibid., p. 144

45. ד' בן־גוריון, 'צו תל־חי', במערכה, ג, תל־אביב תש"ח, עמ' 120-121.

לקראת סוף העשור והמעבר לעשור הבא, לשנות השישים, החלה לחול ירידה במעמדה הדומיננטי של תפיסה זו. הירידה חלה, בין השאר, על רקע המודעות לכך כי המדינה והחברה שנוצרו בפועל שונות עד מאוד מן המדינה והחברה האידאליות שבן-גוריון חלם עליהן. ירידה זאת עוררה 'בעיות של זהות ותוכן, שלאף אחת מהן לא ניתנה תשובה מספקת במסגרת "הממלכתיות" או גירסאות אחרות של הציונות החילונית, במיוחד הציונות הסוציאליסטית'.⁴⁶ לטענת דון-יחיא זה היה חלק מהרקע להחלטתו של בן-גוריון לערוך את משפט אייכמן, כחלק מהשינוי ביחס החברה הישראלית לשואה וליהדות הגולה, על רקע המודעות כי "הממלכתיות" לא תענה על הכל.

ח

כאן המקום להציג שאלה לסיום: מה למשפט אייכמן כפי שהצגנוהו ולעמדות השונות שניצבו על קו התפר שבין פוליטיקה לזכר השואה, כפי שגובשו ובאו לידי ביטוי בשנות החמישים; האם אפשר להבין את ההחלטה לערוך את משפט אייכמן כאירוע מלבד וקונסנזואלי גם על רקע נקודת השפל הקשה והמעליבה שהגיעה אליה העמדה המתגוננת-קונסנזואלית במחצית שנות החמישים. אין בכוונתי וגם אין באפשרותי לענות על שאלה זו תשובה מלאה ומנומקת, אולם בכל זאת איני מוציא מכלל חשבון, לפחות כהיפותזה למחקר, את ההנחה כי לפנינו החלטה שהיא ביסודה החלטה פוליטית שמטרתה ליצור דה-פוליטיזציה של השואה. מבחינת מפלגת השלטון והעומד בראשה אחרי שנות החמישים הסוערות, המגמה לתפוס את השואה בראש ובראשונה בהקשרה הממלכתי-לאומי, ולא בהקשר של ניגוח מפלגתי, היתה מגמה עדיפה, כמעט אידאלית. כך במיוחד בשנים 1960-1961, שנותיה הסוערות של 'פרשת לבון' שהיו שנות דמדומי האלים וקץ הכריזמה הבן-גוריונית.

אפשר אפוא לאתר במשפטו של אדולף אייכמן הבט נוסף שגם בעטיו יש לראות במשפט זה נקודת מפנה ביחסנו לשואה: מהמשפט ואילך התייחסותה של החברה הישראלית לשואה היתה קונטרברסלית פחות ומפויסת ומרוככת יותר. מעבר לזה, היו אלה שנים שגבר בהן בטחונה העצמי של החברה הישראלית ונחלשו חרדותיה ביחס לעתידה ולסיכוייה לשרוד. נחלש אפוא הצורך הכפייתי, שבלט כל כך בעשור הראשון, להתייחס לשואה מתוך אנטגוניזם - אותו צורך כפייתי שאחד מביטוייו היה פריזמה של קונפליקטים פוליטיים ואידאולוגיים שחצצה בינינו לבין השואה. קורבנות השואה וניצוליה לא נתפסו עוד כמאיימים על דימוינו העצמי ומחדדים את חרדותינו, ומשעה זו פתח הצורך בהגנות ובפריזמות; נוצרה יכולת להתחיל להתקרב ולהתחבר אל תחושות הכאב, היתמות, השכול והאובדן, שנמלטנו מהן כמוכי אש במשך אותן שנים ראשונות, כאשר הכל נבלע באימת החרדות וביסורי הגיבוש.